

ПОЛ МЕЙСОН

ПОСТКАПІТАЛІЗМ

ПУТІВНИК У МАЙБУТНЄ

Переклала з англійської

Наталія Мочалова

«НАШ ФОРМАТ»

Київ · 2019

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

1	Неолібералізм вийшов з ладу	11
2	Довгі хвили, коротка пам'ять	44
3	Чи мав Маркс рацію?	65
4	Довга перервана хвиля	100

ЧАСТИНА ДРУГА

5	Пророки посткапіталізму	133
6	До безкоштовних машин	176
7	Прекрасні порушники спокою	212

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

8	Про переходи	257
9	Рациональні аргументи на користь паніки	289
10	Проект «Зеро»	311
	Подяки	346
	Примітки	347

1 НЕОЛІБЕРАЛІЗМ ВИЙШОВ З ЛАДУ

Коли 15 вересня 2008 року збанкрутував Lehman Brothers, мій оператор змусив мене кілька разів пройти повз безладно припарковані лімузини, вантажівки із супутниковими антенами, охоронців та розорених банкірів біля головного офісу банку в Нью-Йорку, щоб він міг знімати мене посеред хаосу.

Коли я дивлюся на цей натовп майже сім років по тому, коли світ досі оговтується від наслідків того дня, запитую себе: що таке знає тепер той чоловік перед камерою, чого не знав тоді?

Я знав, що почався спад: щойно проїхав Америку, знімаючи репортаж про закриття 600 кафе Starbucks. Я знав, що в глобальній фінансовій системі спостерігається напруження: говорив, що великий банк на порозі краху, за шість тижнів до того, як це сталося². Я знав, що ринок житла в США знищений: бачив будинки в Детройті, виставлені на продаж за 8000 доларів. Крім того, я знав, що капіталізм мені не подобається.

Але я не мав жодного уявлення про те, що капіталізм у його нинішньому вигляді от-от зруйнує сам себе.

Фінансова криза 2008 року скоротила світове виробництво на 13 %, а світову торгівлю — на 20 %. Зростання світової економіки було негативним — за шкалою, де зростання нижче 3 % вважається спадом. На Заході це спричинило депресію, що тривала довше, ніж у 1929–1933 роках, і навіть зараз, за повільного відновлення, більшість економістів нажахана перспективою довготривалої стагнації.

Але депресія, що настала після банкрутства Lehman Brothers, — це не основна проблема. Реальна проблема полягає

в тому, що прийде за нею. І щоб зрозуміти це, ми повинні шукати відповіді далеко за межами безпосередніх причин катастрофи 2008 року й вивчати їхні глибинні джерела.

Коли у 2008 році світова фінансова система зазнала краху, попередню причину вираховували досить швидко: борги, приховані в неправильно оцінених продуктах, відомих як «структурні інвестиційні інструменти»; мережа офшорних та нерегульованих компаній, відома — щойно вона почала виказувати ознаки колапсу — як «тіньова банківська система»³. Пізніше, коли почалися судові процеси, ми побачили масштаб злочинних дій, які стали нормальною практикою в період наближення кризи⁴.

Одначе ми всі працювали наосліп. А все тому, що не існує моделі неоліберальної економічної кризи. Навіть якщо ви не погоджуєтеся з усією ідеологією — кінець історії, плаский світ, капіталізм без конфліктів — основна ідея системи полягає в тому, що ринок корегує сам себе. Те, що неолібералізм може впасти під вагою своїх суперечностей, і тоді, і зараз неприйнятне для більшості.

Сім років по тому система стабілізувалася. Узявши під контроль державні борги, що становили приблизно 100 % від ВВП, і надрукувавши грошей, вартістю близько однієї шостої від світового виробництва, Америка, Велика Британія, Китай та Японія зробили ін'єкцію адреналіну, щоб відвернути зупинення економіки. Вони врятували банки, забуваючи й приховуючи їхні величезні борги: деякі списали, деякі перевели до категорії суверенних (державних), деякі затаїли всередині об'єктів економічної діяльності, що були безпечними, бо центральні банки підтвердили їх надійність.

Потім, завдяки програмам жорсткої економії, вони зняли фінансовий тягар з людей, які здійснювали необдумані інвестиції, і переклали його на громадян, що одержують соціальну допомогу, працівників бюджетної сфери, пенсіонерів та, насамперед, на майбутні покоління. У країнах, по яких криза вдарила найсильніше, пенсійна система була зруйнована, пенсійний вік зростає так, що нинішні студенти вийдуть на пенсію в сімдесят років, а заклади освіти приватизують, щоб випускники змушені були все життя виплачувати вели-

2 ДОВГІ ХВИЛІ, КОРОТКА ПАМ'ЯТЬ

Хвилі прекрасні. Шурхіт хвиль по піску — це доказ існування певного порядку в природі.

Якщо розглянути фізику хвиль, вони стають ще красивішими. Її суть демонструє схильність до руху в зворотному напрямку: енергія, яка піднімає хвилю, та сама, що спричиняє її падіння.

Математичні властивості хвиль захоплюють ще більше. Півтори тисячі років тому індійський математик з'ясував: якщо накреслити графік кожного можливого співвідношення між двома сторонами трикутника, то він матиме хвилеподібний вигляд. Середньовічні вчені називали його «синус». Нині ми називаємо плавні, повторювані хвилі, які бачимо в природі, синусоїдами. Електричний струм рухається за синусоїдою — як звук і світло.

А є хвилі всередині хвиль. Серферові здається, що хвилі йдуть групами, збільшуючись, тому шоста або сьома — це саме та, велика, яку він хоче «осідлати». Насправді це лише результат більш довгої та плоскішої хвилі, що рухається «крізь» короткі.

Це відношення довгих хвиль до коротких є джерелом порядку в акустиці. Музиканти вважають, що гармонія, створена короткими хвилями в довгих хвилях, надає кожному інструменту його особливого звучання, а музика лунає чисто, коли довгі та короткі хвилі перебувають у строгій математичній пропорції.

Повсюди в природі є хвилі. Насправді, на субатомному рівні хвилеподібний рух частки — єдина відома нам ознака того, що вона існує. Але хвилі також існують у великих, складних і неприродних системах, зокрема ринках. Для тих, хто аналізує фондові ринки, хвилі стали чимось на зразок ікони в релігії:

вони використовують інструменти для фільтрації «шуму» щоденних коливань, щоб побудувати прогнозу криву. «Піки» й «падіння» стали звичними економічними термінами.

Але в економіці хвилі бувають небезпечними. Вони можуть означати порядок і регулярність там, де їх насправді немає. Звукова хвиля просто затухає, але хвилі, генеровані випадковими даними, з часом спотворюються й перериваються. Економіка — це світ складних, випадкових подій, а не простих хвиль.

Власне, саме експерти з аналізу хвиль під час минулого буму не спромоглися передбачити спаду. Висловлюючись термінами серфінгу, вони дивилися на окремі хвилі замість груп хвиль; на групи хвиль замість припливів; на припливи замість цунамі, яке от-от готове було впасти на них. Ми думаємо, що цунамі — це велика хвиля, стіна води. Насправді цунамі — це довга хвиля: вона збільшується і постійно прибуває.

Для людини, яка виявила довгі хвилі в економіці, вони виявилися фатальними.

Смертна кара — розстріл

Ув'язнений насилу пересуває ноги; він не може йти. Він частково осліп, має хронічну хворобу серця й клінічну депресію. «Я не можу змусити себе мислити системно, — пише він. — Дуже важко мислити науково, без активної роботи з матеріалами та книгами, коли мучить головний біль»⁴².

Микола Кондратьєв провів вісім років як політичний в'язень в Суздаль, на схід від Москви, читаючи лише книги й газети, дозволені таємною поліцією Сталіна. Він здригався від холоду взимку й знемагав від спеки влітку, але його випробування тривали недовго. 17 вересня 1938 року, коли сплив термін першого вироку, Кондратьєва судили вдруге, визнали винним в антирадянській діяльності й розстріляли просто в камері.

Так загинув один із гігантів економічної науки ХХ століття. На той час Кондратьєв стояв поруч із такими впливовими світовими мислителями, як Кейнс, Шумпетер, Гаек і Джині. Його «злочини» були сфабриковані. Підпільної «Селянської робітничої партії», лідером якої він нібито був, не існувало.

3 Чи мав Маркс рацію?

У 2008 році з Карлом Марксом сталося щось дивне: «Він повернувся!» — волав заголовок у лондонському Times. Німецькі видавці «Капіталу» Маркса повідомили про збільшення продажів на 300 % після заяви одного міністра, що його ідеї «не такі й погані». Тим часом у Японії стрімко поширилась версія «Капіталу» у формі коміксу манги. У Франції Ніколя Саркозі сфотографували, коли той переглядав французьке видання шедевра Маркса.

Каталізатором для одержимості Марксом, звісно ж, стала фінансова криза. Капіталізм руйнувався. Маркс це передбачав, тому варто було погодитися, що він мав рацію, або переоцінити його ідеї, або принаймні визнати його посмертний тріумф.

Але є одна проблема. Марксизм — це і теорія історії, і теорія кризи. Як теорія історії він чудовий: озброївшись знаннями про класи, владу й технології, ми можемо передбачити дії могутніх людей, перш ніж вони самі дізнаються, що збираються робити. Але як теорія кризи марксизм не досконалий. Якщо ми збираємося використати теорію Маркса в нинішній ситуації, маємо зрозуміти її обмеження, а також теоретичну плутанину, в яку потрапили його послідовники, коли намагалися подолати ці обмеження.

Це не незначущі питання. Що частіше борodate обличчя Маркса з'являється на сторінках провідних газет, охоплених панікою, і що глибша соціальна катастрофа, із якою доведеться мати справу завтрашній молоді, то більший шанс, що хтось спробує повторити невдалі експерименти послідовників Маркса: більшовизм і вимушене швидке скасування ринку. Основна

думка цієї книги — за межами капіталізму існує інший шлях, а також інші засоби досягти його — вимагає, щоб ми розібрали марксистську теорію кризи.

То в чому ж проблема?

Маркс вважав капіталізм нестабільною, крихкою і складною системою. Він визнав, що класові відмінності дають різним ринковим суб'єктам нерівну владу на ринку. Але марксизм недооцінив здатність капіталізму адаптуватися.

Сам автор теорії став свідком лише однієї глобальної адаптації: висхідної фази другої довгої хвилі протягом двох десятиліть після революції 1848 року. На жаль, до моменту, коли його послідовники опинилися в середині третьої довгої хвилі, марксистська економіка перестала розвиватися як ефективна теорія систем.

Зрештою, три спільні риси складних адаптивних систем були викликом марксизму. По-перше, такі системи мають тенденцію бути «відкритими», тобто процвітають під час контакту із зовнішнім світом. По-друге, вони реагують на виклики непередбачуваними інноваціями та видозмінами, і кожна така інновація створює складний новий набір можливостей для зростання і розширення всередині системи. По-третє, вони генерують явища, що «виникають несподівано», які можна вивчати лише на більш високому рівні, ніж функціонування самої системи. Наприклад, поведінка колонії мурашок може бути продуктом генетичного коду мурах, але її варто вивчати з позиції поведінки, а не генетики.

Марксизм був, у певному сенсі, найбільш системним дослідженням про явища, які виникають несподівано, але його постійно спантеличувала їх природа. Тільки в 1970-х роках, коли ідея «відносної автономії» потрапила до марксистської економіки, серед прихильників цього напрямку з'явилося розуміння, що не всі шари реальності є простим виразом шарів, які під ними.

У цьому розділі я покажу, як за останні 100 років адаптаційний характер капіталізму збентежив не тільки марксистів, а й

4 ДОВГА ПЕРЕРВАНА ХВИЛЯ

У 1948 році був запущений план Маршалла, почалася «холодна війна», а в Bell Laboratories винайшли транзистор. Кожна із цих подій вплинула на четверту хвилю, яка тоді саме починалася.

План Маршалла, пакет допомоги європейським країнам на суму 12 мільярдів доларів, створив умови для повоєнного економічного буму під американським лідерством. «Холодна війна» викривила хвилю, що починалася: спершу вона позбавила капітал доступу до 20 % світового виробництва, а потім, у 1989 році, забезпечила новий сплеск зростання після свого закінчення. Що ж до транзистора, то він став головною технологією післявоєнної епохи і дав змогу використовувати інформацію в промислових масштабах.

За часів повоєнного буму він вражав, дивував і заворожував, але люди постійно хвилювалися, що він закінчиться. Навіть Гарольд Макміллан, який у 1957 році сказав британцям, що «їм ніколи не жилося так добре», додав: «Декого з нас починає хвилювати питання, а чи не занадто це добре, щоб бути правдою»⁹⁷. У Німеччині, Японії та Італії популярна преса — у кожній окремо — охрестила швидке зростання у своїх країнах «дивом».

Цифри вражали. План Маршалла спільно із зусиллями щодо відновлення економіки, яких докладали європейські країни, надав більшості з них можливість зростати такими темпами, що перевищували 10 % на рік, доки вони не досягли своїх максимальних довоєнних показників. У більшості з них це відбулося до 1951 року⁹⁸. Постійне зростання захоплювало

уяву й не спинялося. З 1948 по 1973 рік американська економіка зросла понад удвічі⁹⁹. За цей період економіки Великої Британії, Західної Німеччини та Італії зросли в чотири рази кожна. Японська ж економіка зросла вдсятеро — і це порівняно з базовими цифрами, близькими до звичайних довоєнних показників, тобто то був не просто ефект надолужування, зважаючи на масштаби руйнувань від атомних бомбардувань. Протягом усього цього періоду середні показники зростання в Західній Європі становили 4,6 % на рік, що було майже вдвічі вище, ніж під час висхідної фази в 1900–1913 роках¹⁰⁰.

Це зростання забезпечувалось безпрецедентним збільшенням продуктивності. Результати добре видно на прикладі даних про ВВП на душу населення. З 1950 по 1973 рік у шістнадцяти найбільш розвинених країнах ВВП на душу населення в середньому зростав на 3,2 % на рік. Протягом усього періоду з 1870 по 1950 рік зростання становило в середньому 1,3 % на рік¹⁰¹. Реальні доходи швидко збільшувалися: у США з 1947 по 1975 рік реальні доходи більшості домогосподарств зросли, понад 90 %¹⁰²; у Японії реальні доходи показали приголомшливе збільшення в 700 %¹⁰³.

У розвиненому світі нова технологічно-економічна парадигма була очевидна, навіть якщо кожна країна мала свою версію. Активно розвивалося стандартизоване масове виробництво, яке забезпечувало робітників досить високими зарплатами, що стимулювало все суспільство до споживання виробленого фабриками. Коли завершився етап реконструкції, усі чоловіки дістали робочі місця й повну зайнятість. Також у масштабах, що визначали культурні особливості окремої країни, зростала зайнятість молоді й жінок. У розвиненому світі значні маси людей переміщалися з полів на фабрики: у Європі з 1950 по 1970 рік кількість працівників сільського господарства скоротилася із 66 до 40 мільйонів осіб; у США їх частка впала з 16 до лише 4 % населення¹⁰⁴.

Період найбурхливішого зростання в людській історії не оминули певні труднощі. Однак долати їх допомагали складні методи управління економікою: статистика в режимі реального часу, інститути, які здійснювали економічне планування

5 ПРОРОКИ ПОСТКАПІТАЛІЗМУ

Реактивний двигун став однією з основних технологій довгої хвилі після 1945 року. Винайдений під час Другої світової війни, турбовентиляторний реактивний двигун (ТВРД) — така його справжня назва — є зрілою технологією і не має створювати сюрпризів. Але це не так.

Він працює, всмоктуючи стиснене повітря спереду та пропускаючи полум'я через нього, щоб повітря розширилося. Це спричиняє рух набору лопатей на задній панелі, які перетворюють тепло на енергію. Але ТВРД дуже неефективні. Перші реактивні двигуни перетворювали лише 20 % тепла на тягу. До 2001 року вони досягли 35 % ефективності, і, як обережно прогнозував один досвідчений працівник галузі, «протягом другої чверті XXI століття можна буде досягти 55 %»¹⁴³.

І чому нас має це хвилювати? Бо до 2030 року виробники очікують на подвоєння кількості авіалайнерів, які використовуватимуться. Це означає, що з'явиться 60 тисяч нових ТВРД¹⁴⁴. Вони значно збільшать внесок авіаційної промисловості в глобальне потепління з 3,5 % у 2005 році приблизно до 5 % у середині століття¹⁴⁵. Тому ефективність ТВРД — не дурнувате питання, а чинник глобального виживання.

У перші 50 років існування ТВРД конструкторам вдавалося поліпшувати його ККД на 0,5 % щороку. Однак нині вони здійснюють інноваційний стрибок: уже незабаром можна буде досягти 65 % ККД, і ось-ось будуть впроваджені абсолютно нові види двигунів. Стимулом до змін служить поєднання правил щодо викидів вуглекислого газу і цін на пальне. Саме основна технологія п'ятої довгої хвилі — інформація — уможливила це.

Ще не так давно, згадують люди, які виробляють лопаті, їх кували з твердих металів. З 1960-х років їх почали формувати, тобто відливати з розплавленого металу. Однак у литого металу є дефекти, через які лопаті піддаються певним руйнуванням.

Потім з'явилося одне з найбільш знаменитих інженерних рішень, про які ви, можливо, ніколи й не чули. У 1980 році інженери американської авіаційної компанії Pratt & Whitney виростили лопаті з монокристалічного металу, сформованого у вакуумі¹⁴⁶. Результатом такого процесу став метал, який має небачену досі атомну структуру. Монокристалічна лопать здатна витримувати більші швидкості. Завдяки металевим суперсплавам лопаті можуть справлятися з повітрям, температура якого вища від їхньої точки плавлення. Тому в офіційну дорожню карту¹⁴⁷ для авіаційних двигунів шасі будуть додані у 2015 році, відкриті лопаті індивідуальної форми — до 2020 року, а після 2035 року з'являться самоохолоджувані двигуни, які зможуть підвищити тепловий ККД майже до 100 %.

Інформаційні технології визначають кожен аспект цієї еволюції. Сучасні реактивні двигуни контролює комп'ютер, який може аналізувати їхні технічні характеристики, передбачати пошкодження й керувати експлуатацією. Найбільш передові двигуни передають дані з літака, що летить, до офісу виробника в реальному часі.

Тепер уявіть, як інформаційні технології вплинули на процес проектування. Досі літають літаки, які були спроектовані на папері, перевірені за допомогою логарифмічної лінійки, побудовані на основі повнорозмірних трафаретів, намальованих на шовку. Нові літаки проектують і випробовують віртуально на суперкомп'ютері. «Проектуючи хвостовий стабілізатор винищувача “Торнадо”, ми провели 12 випробувань, — розповів мені один досвідчений інженер. — Коли його замінив “Тайфун”, було проведено 186 мільйонів випробувань».

Комп'ютери здійснили революцію й у самому процесі виробництва. Тепер інженери можуть виготовляти будь-який елемент літака «віртуально», використовуючи тривимірні цифрові моделі на суперкомп'ютерах. У цих моделях кожен латунний гвинт має характеристики латунного гвинта, кожен лист вугле-

6 ДО БЕЗКОШТОВНИХ МАШИН

Наметовий табір, галаслива юрба, розпилений сльозогінний газ і купка безкоштовних речей — таким був парк Гезі під час протестів 2013 року в Стамбулі. У наметовому таборі люди протягом декількох днів могли жити так, як їм хотілося. Безкоштовні речі були абсолютним жестом надії.

Першого дня купка була маленька: паки салямі, пакети із соком, трохи цигарок, аспірин. До останнього дня вона перетворилася на піраміду зі всього можливого, яка от-от впаде: їжі, одягу, ліків і тютюну. Молодь набирала повні оберемки цих речей і ходила парком групами, умовляючи інших узяти що-небудь. Звісно, жодна із цих речей не була безкоштовною. Їх купили, а потім пожертвували. Але вони символізували бажання жити в суспільстві, де люди діляться деякими базовими речами.

І бажання це давнє. У перші десятиліття XIX століття ліві в системі, яка намагалася призначити ціну всього, створювали утопічні громади, засновані на спільному користуванні, кооперації та співпраці. Більшість із них очікував провал, бо тоді всього було мало.

Нині не так багато речей дефіцитні — і здатність людей наскладати гору безкоштовної їжі в такому місті, як Стамбул, це підтверджує. Те саме можна сказати і про купи сміття на перероблення в європейських містах. Крім очевидного сміття, ви побачите, що люди викидають одяг, який ще можна носити, книжки без жодної плями, справні електронні прилади — усі ці предмети, колись вартісні, тепер не мають продажної ціни і йдуть або на перероблення, або іншим людям. Звісно, енергія все одно дефіцитна — вірніше, енергія,

яка видобувається з вуглеводневої сировини й до якої ми так звикли. Однак головний товар ХХІ століття зовсім не дефіцитний. Інформації вдосталь.

Цей прогрес від дефіциту до достатку — значуще явище в історії людства й важливе досягнення четвертої хвилі розвитку капіталізму. Але це водночас серйозний виклик економічній теорії. Капіталізм привчив нас вважати ціновий механізм найбільш органічною, спонтанною, деталізованою рисою економічного життя. Тепер нам потрібна теорія його зникнення.

Ми маємо почати з подолання проблеми попиту й пропозиції. Попит і пропозиція, очевидно, працюють: якщо в Бангладеш відкривається більше швацьких фабрик, дешевий одяг стає ще дешевшим. А якщо поліція арештовує торговців наркотиками просто перед відкриттям клубів, то екстазі дорожчає. Але попит і пропозиція пояснюють лише те, чому ціни коливаються. Коли попит і пропозиція дорівнюють одне одному, чому ціна не падає до нуля? Очевидно, це неможливо. У нормальній капіталістичній економіці, заснованій на дефіциті товарів і праці, має бути об'єктивна ціна, на основі якої ціна продажу рухається вгору і вниз. То що ж її визначає?

За останні двісті років з'явилися дві абсолютно різні відповіді на це запитання. Лише одна з них може бути правильною. На жаль, не її вивчають в курсах з економіки.

У цьому розділі я послідовно обстоюватиму те, що називають «трудова теорія вартості». Вона непопулярна, бо не дуже підходить для розрахунку й прогнозування рухів у межах ринкової системи, яка функціонує стабільно. Однак за умов становлення інформаційного капіталізму, який роз'їдає ціновий капіталізм, власність і зв'язок між працею та зарплатами, трудова теорія є єдиним поясненням, яке не спростовується. Це єдина теорія, яка дає нам можливість правильно змоделювати, де в економіці знань вартість створюється, а де закінчується. Трудова теорія показує нам, як вимірювати вартість в економіці, у якій машини можуть виготовлятися безкоштовно й служити вічно.

Праця — це джерело вартості

Посеред порожніх магазинів на зубожілих вулицях ділової частини центру міста Керколда в Шотландії є забігайлівка Gregg's. Там продається висококалорійна їжа за низькими цінами, і це одне з небагатьох місць, де обідньої пори юрмляться люди. Досить поглянути на шотландську карту бідності, щоб зрозуміти контекст — по всьому місту розкидані райони, де мешканці мають високий рівень бідності та погане здоров'я¹⁹⁷.

На зовнішній стіні Gregg's є табличка, яка розповідає, що в цьому будинку Адам Сміт написав «Багатство народів». Ніхто не звертає на неї уваги. Але саме тут в 1776 році були вперше сформульовані економічні принципи капіталізму. Я не впевнений, що Сміту сподобалося б, яке нині його рідне місто, що опинилося в полоні деіндустріалізації, низьких зарплат і хронічних хвороб. Але він зрозумів би причину. Джерело будь-якого багатства, говорив Сміт, це праця.

«Не за золото чи срібло, а тільки за працю спочатку були придбані всі багатства світу, — писав Сміт, — і вартість його для тих, хто володіє ним і хто хоче обміняти його на будь-які нові продукти, точно дорівнює кількості праці, яку він може купити за нього або отримати у своє розпорядження»¹⁹⁸. Це класична трудова теорія вартості: вона говорить, що праця, необхідна для виробництва чого-небудь, визначає, скільки це коштуватиме.

У цьому є груба логіка. Якщо ви досить довго дивитиметеся на водяне колесо, це допоможе вам зрозуміти фізичні явища. Якщо ви, як це зробив Сміт, спостерігатимете, як робітники працюють у поті чола по тринадцять годин на день у механічному цеху, то зрозумієте, що саме робітники, а не машини, виробляють додаткову вартість¹⁹⁹.

Стандартні підручники розкажуть вам, що Сміт вважав, ніби трудова теорія істинна тільки щодо первісних суспільств, і що, коли настав капіталізм, «вартість» почала складатися із сукупності зарплат, капіталу й ціни на землю. Це хибне твердження²⁰⁰. Трудова теорія вартості Сміта була непослідовною, але якщо уважно прочитати «Багатство народів», його аргумент стає зрозумілим: праця — це джерело вартості, але ринок може лише